

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı*

Veli SIRIM¹

Özet

Günümüz iktisadî düşüncesine göre ihtiyaçlar ile bu ihtiyaçları karşılayan malların üretildiği kaynaklar arasında bir uyumsuzluk vardır. İnsan ihtiyaçlarının sınırsız, buna karşılık kaynakların kıt, yani sınırlı olduğu kabul edilmektedir. Tüketim için kullanılan kaynaklar sınırlı olduğu gibi, üretim aşamasında gerekli olan faktörler, özellikle emek, sermaye, doğal kaynaklar ve girişimci şeklinde sıralanan üretim faktörleri de sınırlıdır. Üretim için gerekli olan ve sonsuz ihtiyaçları karşılamak amacıyla kullanılan kaynakların sınırlı oluşu, modern İktisat literatüründe “Kıtlık Kanunu” şeklinde ifade edilmiştir.

İhtiyaçların sınırsızlığı yaklaşımı, üretim organizasyonun da anlayış çerçevesinde göre kurgulanmasını ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen üretim yapısı ise, zaten kıt olarak kabul edilen ve öyle olan kaynakların israf edilmesini ortaya çıkarmıştır. Netice itibarıyla, kitlesel üretim anlayışı kitlesel tüketim olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum ise günümüz tüketim toplumunu meydana getiren en önemli aktör olmuştur.

İslâm iktisadi düşünce yaklaşımına göre de kaynaklar kıt, ihtiyaçlar sonsuzdur. Ancak kaynaklar ve ihtiyaçlara bakış açısı tamamen farklıdır. İnsanların tüm ihtiyaçlarını karşılamak üzere Allah tarafından yaratılan kâinat, sınırsız değildir. Ancak başta üzerinde yaşadığımız dünya olmak üzere, insanın çalışarak ulaşacağı evrendeki kaynaklar insanların her türlü ihtiyacını karşılayabilir. Diğer yandan insanın zaruri ihtiyaçları sınırlıdır. İnsandaki arzular ve bu arzuların sebep olduğu ihtiyaçlar ise sınırsızdır. Ancak bu arzuların karşılanması için emirler ve yasaklar vardır. Bu çerçevede oluşturulan insan tipi bir “tüketim kölesi” değil, “Allah’ın yeryüzündeki halifesi ve varlıkların en şerefli” olan bir varlıktır.

Bu makalede, ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçları karşılamak için kullanılan kaynakların kıt oluşu yaklaşımı İslâm iktisadî düşünce yapısı perspektifinden ele alınacaktır. Bu doğrultuda, İslâm’ın koyduğu kurallar çerçevesinde üretim ve tüketim ilkeleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kavramlar: İslâm İktisadı, Sınırsız İhtiyaçlar, Kıtlık Kanunu.

---

* Bu makale 27-30 Haziran 2019 tarihlerinde Üsküp-Makedonya’da Gerçekleştirilen “5. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi”nde aynı başlıkla sunulan tebliğin genişletilmiş ve makale haline getirilmiş şeklidir.

¹ Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, vsirim@nku.edu.tr

Infinite Needs-Finite Resources (Scarcity) Approach According To Islamic Economics

Abstract

According to today's economic thought, there is a mismatch between the needs and the resources required for these needs. Human needs are considered to be unlimited, whereas resources are scarce, in other words, limited. While the resources used for consumption are limited, the factors required in the production phase, especially the production factors listed as labor, capital, natural resources and entrepreneurs are limited. The scarcity of resources required for production and used to meet endless needs has been expressed in the Modern Economics literature as "Scarcity Law".

If the needs are considered infinite, the production organization will have to be constructed accordingly. With such an understanding, when the production is made, resources will be wasted. As a result, the mass production approach has revealed mass consumption. The concept of mass consumption has revealed the today's consumer society.

According to Islamic economic thought approach, resources are scarce and needs are endless. However, the perspective of resources and needs is completely different. The universe created by God to meet all the needs of people is not unlimited. However, resources in the universe that people will reach by working, especially the world we live in, can meet all kinds of needs of people. On the other hand, the essential needs of man are limited. Desires in human and the needs caused by these desires are unlimited. However, there are orders and prohibitions that shape the process of meeting the needs created by these desires. It is not a human-type "consumption slave" created within this framework, but a "Halifetullah (God's caliph on earth) and Eşref-i Mahlukat (the most honored of all beings)".

In this article, the question of infinite needs and the scarcity of resources to meet these needs will be evaluated from the perspective of Islamic economic thought. In this context, the principles of production and consumption determined by Islam will be discussed.

Keywords: Islamic Economics, Unlimited Needs, Scarcity Law.

Giriş

Günümüz dünyasında hakim olan Batı menşeli iktisadî anlayışa göre insanların ihtiyaçlarıyla bu ihtiyaçlar için gerekli olan mal ve hizmetler arasında kesin bir uyumsuzluk bulunur. Bu uyumsuzluğu vurgulamak üzere iktisat bilimi "kıt kaynakları sınırsız ihtiyaçlar arasında bölüştürmenin ilmidir" olarak tanımlanmıştır (Kılıçbay, 1974:3). Bu ifadenin Kapitalist iktisadî sistemin az ve öz ifadesi olduğu açıkça ortadadır. Zira bu sistem, insan ihtiyaçlarının sınırsızlığı noktasından hareket etmek üzere kurulmuştur.

Kıt kaynaklar "arz" yönünü meydana getirirken sınırsız ihtiyaçlar ise "talep" yönünü ortaya çıkarmaktadır. Bu yaklaşıma göre talep gerek nitel gerek nicel olarak sürekli artma

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı

eğilimindedir. Aslında bu eğilim kendiliğinden olan bir süreç değil, üretimi, yani kapitali, yani sermayeyi elinde bulunduran üretim aktörleri tarafından sürekli uyarılmaktadır. Ne var ki, üretimi artırma yönünde uyarılan tüketim ve talebe yetiştirilecek mal ve hizmetleri üretmede kullanılan kaynaklar her hâlükârda sınırlıdır.

İhtiyaçların sınırsızlığı yaklaşımı, insan ihtiyaçları için bir meşrûiyet çerçevesi belirlenmesinin önünde ciddî engeller oluşturmakta, bu doğrultuda düzenlenen ulusal ve uluslararası yasal düzenlemelerin uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Bu yüzden ihtiyaçlarla bu ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetler arasında bir uyumsuzluğun bulunduğu, iktisat biliminin ana çıkış noktasının da burası olması gerektiği yönündeki bir bakış açısı beraberinde pek çok problemi getirmektedir (Tabakoğlu, 1987: 43-44). Zira böyle bir yaklaşım tarzı, insanın sadece maddî ihtiyaçlarının sınırsızlığı varsayımına dayanmakta ve insanın sahip olduğu temel psikolojik ve ahlâkî özellikleri göz ardı etmektedir. Bu yüzden, insanın bizzat kendisini yok sayan bir özelliğe sahip olduğu (Kızılkaya, 2014: 15) yorumu yapılmıştır.

İhtiyaçların sınırsız olarak kabulü, ister istemez üretim sisteminin bu yaklaşıma göre kurgulanması sonucunu doğuracaktır. Böyle bir anlayışın şekillendirdiği üretim sürecinde ise, kaynakların hor kullanılması, israf edilmesi, üretilen malların satılabilmesi uğruna sade yaşam, kanaatkârlık, mutedil tüketim gibi kavramların devre dışı bırakılması kaçınılmaz hale gelecektir (Gül, 2010: 39). Böyle bir anlayışın ortaya çıkardığı sistem ise hiçbir sınır tanımayan, sınırlandırılması da istenmeyen bir özgürlük anlayışı ekseninde şekillenmiş olacaktır. Bu anlayış insana, en temel gayesinin hazlarını en üst düzeye çıkarması olduğunu telkin eder.

Sınırsız olduğu iddia edilen şeyin aslında “ihtiyaç” başlığı altında “arzular” olduğu yönünde yorumlar vardır. Buna göre ihtiyaçlar tatmin edildikçe şiddetlerini kaybetmektedir ve bu olgu bizzat Batılı iktisatçılarca kabul görmüş, “Azalan Marjinal Fayda Kanunu” şeklinde bir yasa ortaya konulmuştur. Bu yasaya göre fizyolojik, yani bedensel ihtiyaçların tatmin edilmesi oranında bu ihtiyaçlar azalma seyri gösterir. Hatta bir seviyeden sonra negatife dönüşür ve fayda yerini zarara bırakır. Bu durumda ise tüketim faaliyeti için istenen bir şey değildir. Üstelik, insanlar için faydanın kaynağı tek bir ürün ve nesne değildir. İster istemez birey diğer ihtiyaçlarını düşünecek, optimum faydayı elde etmek üzere bir ürün yelpazesi oluşturacaktır. Doyum tamamlandığında ise, buna ara verecektir. Ne var ki, aynı durum bir süre sonra tekrar ortaya çıkacaktır. Aynı ihtiyaç tekrar ettiğinde ise, yine aynı seyir izlenecektir. İstek ve arzuların harekete geçirilmesi yoluyla ihtiyaç olarak algılanan ve benimsetilen eğilimlerin sınırsızlığından söz dilecektir (Gencer, 2010: 34). Böyle bir yaklaşım ise ihtiyaçların karşılanması ve tüketimle birlikte elde edilecek tatmini maksimize etme çabası değil, üretimle gelirin maksimizasyonuna yönelik bir ekonomik sistemi kurgulama çabasını ortaya çıkarır. Özet bir ifadeyle Kapitalizm, insan yapısındaki arzuları, ihtirasları ve başkalarından farklı olma duygusunu sınırsızca tatmin edeceği bir üretim mekanizması vücuda getirmiştir. Üstelik bunu kıt kaynaklara rağmen, sürekli geliştirilen teknolojilerle kitlesel ölçekte gerçekleştirildiği üretime rağmen yapmaktadır. Kısacası ihtiyaçlarla teknolojik gelişmeler arasındaki sebep-sonuç ilişkisi kurmak suretiyle ortaya çıkan bu paradoksu “kıt kaynaklar” kabulü doğrultusunda izah etmek gerçekten zordur. Teknoloji alandaki gelişmeler ihtiyaçları daha hızlı, kolay ve güvenli bir şekilde karşılamaya yönelik ortaya çıkarılırken, akıllara

durgunluk veren düzeyde ve hızda gerçekleştirilen teknolojik yenilikler, kitlesel ve küresel ölçekte bir üretim çarkını harekete geçirmektedir. Kitlesel üretim ise mevcut ihtiyaçların ötesinde, sayısız yeni ihtiyaçların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Aslında bu tabloyu ortaya çıkaran ana gerekçe bireyin “Homo-Economicus” olarak tanımlanması, insanı fayda maksimizasyonu peşinde koşan bir tüketim robotu olarak gören ekonomik anlayışın varsayımdır. Liberal iktisadî yaklaşım rasyonel bireylerden oluşan, adeta fayda eksenli hareket etmeye programlanmış bir robot gibi çalışan rasyonel bir toplum tasavvur eder. Bu yolla inşâ edilen inanç sisteminde, Homo-Economicus’ların tatminlerinin maksimizasyonu ile toplumun refahının maksimize olacağı düşüncesi hakimdir. Adetâ rasyonel insanların yaşadığı bir dünya içinde bir sınırsız tatmin cenneti oluşturulabileceği inancı benimsenmiştir (Kazgan, 2004: 56).

Kapitalizm mevcut senaryoya kaynakların sınırlı oluşunu eklemeyi ihmal etmez. Zira bu durum göz ardı edilemeyecek açıklıkta bir gerçektir. Bu gerçeği de yine kendi kafa yapısına göre değerlendirir. Böylece benimsenen “dünya hayatı bir mücadeledir” ve “güçlü olan hayatta kalır” anlayışı doğrultusunda bireyleri sadece ve sadece kendi çıkarlarının peşinden koşacaklar, bu çıkarlarını maksimize etme çabası içinde olacaklar ve bunu vahşi bir rekabet ortamı olan piyasa şartlarında gerçekleştireceklerdir. “Kendinden başka kimseye karşı sorumlu olmayacak kadar özgür bireyin tatmini” ana hedef olduğu için, bu bireylerin azı değil çoğu tercih etmeleri ve bu davranış şekli ile rasyonel-akılcı oldukları yaklaşımı ana çıkış noktası olarak kabul edilmekle iktisadî faaliyet, “bencilce bir optimizasyon elde etme gayreti” haline gelecektir (Madi, 2014: 90-91).

Bu anlayışın şekillendirdiği birey her alanda olduğu gibi iktisadî alanda da sınırsız bir özgürlüğe sahiptir. Bu özgürlüğü kullanmayı belirleyen yegâne unsur, sahip olduğu “güç”tür. Bu gücün kaynağı ise ekonomik kaynaklardır. Bencilik bireyler için en temel davranış modeli olarak kabul edilir. Her bir birey “kendi çıkarını/faydasını/kârını” maksimum düzeye çıkarmalıdır. Kendi çıkar ve faydasını düşünmediği takdirde zayıf kalacaktır. Hayatın kendisi bir mücadele alanı olduğu için, güçlüler zayıfları ezecek, büyük balık küçük balığı yutacaktır. Diğerleri çıkarını maksimize ederken, bireyin de kendi menfaatini düşünmesi, ona odaklanması gerekir. Diğer yandan zayıf olanların himaye edilmesi gibi bir problem söz konusu değildir. Çünkü zayıfların yaşam mücadelesinden geçememesi gerekir. Kaldı ki, zayıfı himaye etmenin bir fırsat maliyeti vardır: *Birey*’in kendi çıkarının maksimizasyonundan feragatta bulunması. Bu ise kabul edilebilir bir tercih olamaz.

Kısacası kendi çıkarını maksimize etmek isteyen *birey*’in tatmin çabasını bu dünya hayatında sınırlayacak bir düzenleme ve yaptırım yoktur. Ölüm sonrası âhiret inancı olmadığı için, tüm çaba, gayret ve ilgi dünya hayatına yoğunlaştırılmalıdır. Dünyaya ait tüm nimetlerden en üst haz ve tatmin düzeyini elde etme anlayışı hâkimdir. Bu noktada on rehberlik edecek tek unsur kendi aklıdır ve o akıl ile doğru saydığı her tercih ona haz ve tatmin sağlayacaktır. Tamamen kendi tatminine odaklanan, alabildiğine açgözlü, ihtiraslı ve doyumсуuz olan *Homo-Economicus*, hayat mücadelesinde maksimum haz düzeyine erişebilmek için her fırsatı kullanacaktır (Madi, 2014: 128-130).

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı

Günümüz ekonomik anlayışının şekillendirdiği tüketim toplumunda hakim olan görüş bir mala sahip olmanın, onun üzerinde sınırsız bir kullanım hakkına da sahip olmayı gerektirdiği yönündedir. Kişi isterse söz konusu malı faydasız ve amaçsız bir şekilde tüketebilir. İslâm dini ise gerek ihtiyaç kavramına, gerek ihtiyacın karşılanması için dünya üzerinde var olan kaynaklara, gerekse ihtiyaçların karşılanması için kaynaklardan faydalanma yöntemlerine yönelik kendine has bir çerçeve belirlemiştir. İslâmî bakış açısıyla helâl yolla elde edilen ve tüketilen her türlü ürün birer nimet ve rızık olma niteliği taşımaktadır. Zira bunlar hayır yolda ve ihtiyaçlar çerçevesinde tüketilmek üzere Allah’ın kullarına verdiği nimetlerdir. Nimetler hem birer emanet olarak değerlendirilir, hem de şükredilmesi gereken birer ihsan olarak kabul edilir (Demirezen, 2018: 221).

İslâm dini, birey ve toplumla alakalı bütün meselelerde olduğu gibi, ihtiyaç konusunda da dünyevî ve uhrevî yaklaşımı, birbirinden ayrı değil birlikte değerlendirmektedir. İhtiyaç kavramına “Homo-Economicus” zaviyesi yerine “Allah’ın yeryüzündeki halifesi/temsilcisi” (Bakara Sûresi, 2/30; En’am Sûresi, 6/165) olan “Homo-Islamicus” odaklı bir yaklaşım sergilemiştir. Zira Homo-Economicus, “bir vadi dolusu malı olsa, bir vadi dolusu malı daha olmasını arzu eder” (Buhârî, Rikâk, 10). Homo-Islamicus ise, iktisadî hayattaki tercih ve davranışlarında, fitratında bulunan nefsinin tatmin ve menfaatlerinin peşinde gitme isteğini, Allah’ın emir ve yasaklarıyla, makul ölçüler içinde gerçekleştirme gayretinde olan insandır. Bu insanın belirlediği başarı ölçütü, Allah rızasına nail olabilmektir. Hedef, tüketici davranışı teorisinde kabul edildiği gibi servet biriktirmek, ferdî zenginliği ve serveti artırmak değildir. Bunu yapabilmesi için insanın terbiye edilmesi, eğitilmesi, Allah’ın emirlerinin ve yasaklarının talim edilmesi, sonra ardından aldığı eğitimi hayatında uygulaması, amel etmesi gerekir. Böyle bir eğitim sürecinden geçmemesi halinde, insan, fitratında mevcut bulunan mala ve nefesine düşkünlük, cimrilik, bencillik gibi özellikleri sebebiyle, iktisadî hayatta başarılı olmak amacıyla İktisadî Adam (Homo-Economicus) gibi davranmaya eğilimlidir (Zaim, 1986: 17).

Halife olma özelliğiyle insan, aklını ve iradesini kullanmak suretiyle, kâinattaki unsurlar, bitkiler, hayvanlar vs. üzerinde hakimiyet kurabilir, onları kendi yararına kullanabilir, sahiplenebilir, mülk edinebilir. Birtakım işlemlerden geçirerek başka başka ürünlere dönüştürebilir.

İnsan, sadece bedenden ibaret değildir. İnsanın ruhu ve ruhunun da ihtiyaçları vardır. Dolayısıyla ihtiyaçlar sadece bedenle sınırlı değil ruhla, nefis ve akılla da bağlantılıdır. Sadece dünya hayatıyla sınırlı değil, âhiretle de alakalıdır (Karadâğî, 2018: 121).

Tıpkı Homo-Economicus gibi Homo-Islamicus’un da önünde bir “tercih” problemi vardır. Bu tercihin belirleyici unsuru kendi istek ve arzuları değil, İlahî emir ve yasaklara uyma iradesidir. Bu sebeple Homo-Islamicus’u üretim ve tüketim faaliyetlerinde sınırlandıran kıt kaynakları değildir. Sınırsız hevâ ve arzularını Allah’ın rızasına uygun şekilde sınırlandırmak suretiyle talebini daraltır, kontrol altına alır. Bu doğrultuda talebi sınırlamak, ferdin söz konusu temel ihtiyaçlarını ve meşrû isteklerini karşılamak için mevcut olan kaynakları yerinde kullanma yönünde en iyi tercihleri yapmaya iteğinden, ortaya istenilen düzeyde

yüksek verim ve fayda çıkacaktır. Dahası, istekleri kontrol altına alma çabası, Allah'ın Kur'ân'da yasakladığı israftan kaçınmayı garanti altına alacaktır (A'râf Sûresi; 7/31).

İslâm'a göre insan ibadet için yaratılmıştır (Zâriyât Sûresi; 51/56). Farz ibadetlerin haricinde "sâlih amel" olarak nitelenecek tüm faaliyetleri ibadet sayılır. Sâlih ameller ise kulların ebedî hayatta Cennetle mükâfatlandırılmasına vesile olacaktır (Bakara Sûresi, 2/25). Bütün bu yönler dikkate alındığında, ferдин sosyal konumu ne olursa olsun her davranışı, gerçekleştirdiği tüm üretim ve tüketim faaliyetleri, "rasyonel insan" yaklaşımıyla değil "yeryüzünde Allah'ın halifesi olan insan" (Nûr Sûresi, 24/55) çerçevesinde gerçekleştirilecektir. Bu yaklaşımdan hareketle insan, bir iktisat süjesi olarak şu şekilde modellenebilir:

"Faaliyetlerini Allah'ın kullarına hizmet şuuruyla bir ibadet heyecanı içerisinde yapan müteşebbis ve rasyonel bir Müslüman" (Tabakoğlu, 1987: 23).

Bu özellikteki bir insanın erişeceği dünyevî sonuç ise bir hadis-i şerifte şöyle ifade edilmiştir:

"Müslüman olan, geçinmesine yetecek kadar rızka kavuşan ve Allah'ın verdiklerine kanaatkâr kıldığı kişi, mutluluğu yakalamıştır" (Müslim, Zekât, 125).

Özetle İslâm, maddî değil manevî haz ve tatminin sınırsızlığı ve sonsuzluğunu kabul eden bir ihtiyaç perspektifini ortaya koymuştur. Üretim, bölüşüm ve tüketim ilkelerini de bu temel üzerine inşâ etmiştir. Dolayısıyla bireysel fayda odaklı yaklaşım yerine sosyal harcamalara (sosyal yardım) yönelen bir birey için azalan marjinal fayda kanunu işlemeyecektir. Sosyal harcamalar çoğaldıkça sağladığı manevî tatmini artacaktır (Zaim, 1986: 32). Bir diğer ifadeyle, "Artan Marjinal Fayda Kanunu" olarak ifade edebileceğimiz temel bir yaklaşım ortaya çıkacaktır.

Modern iktisadî yaklaşım ile İslâm'ın belirlediği temel yaklaşımın insanı ve iktisadî olayları değerlendirmeleri arasında bu kadar büyük mesafe ve fark bulunmaktadır. Aslında her iki sistemin ele aldığı ana aktörler aynıdır Her ikisi de insanı ve insanın yaşamını sürdürdüğü fizikî çevreyi ele alır. Ancak yaklaşım tarzı ve bu iki ana aktöre yüklenen roller noktasında birbirinden çok farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu farklılığın yansıma alanlarından birisi de, makalemizin başlığında yer alan ihtiyaçlar ile kıt kaynaklar arasındaki paradoksun nasıl çözümleneceği veya uyumlaştırılacağı konusudur.

Buraya kadar belirlediğimiz ana çerçeve doğrultusunda bu makalede, İslâm'ın ihtiyaç konusundaki temel yaklaşımı, ferdî ve içtimaî hayatı nasıl şekillendirdiği ve yönlendirdiği; sadece tüketimi değil aynı zamanda üretim mekanizmasını da, yine ihtiyaç yaklaşımı çerçevesinde nasıl kurguladığı üzerinde durulacaktır. Ardından kaynakların kıtlığı konusuna İslâmî perspektife değinilecek, bu konuda İslâm'ın ortaya koyduğu temel ilkeler, yer yer Batılı iktisadî anlayışla kıyaslamalı olarak ele alınacaktır. Bu kıyaslamalar yapılırken temel kavram ve yaklaşımlar klasik İslâm kaynaklarındaki delil, yorum ve değerlendirmeler ışığında ele alınacak, özellikle günümüz modern dünyasındaki kavramlara İslâmî perspektiften yaklaşan çağdaş İslâm iktisatçılarının değerlendirmelerine de yer verilecektir.

1. İslâm İktisadında İhtiyaç

Arapça “h-v-c” kökünden türetilen *İhtiyaç* kavramı, bir şeye onsuz yapamayacak derecede bağlı olma veya bir şey bu derece şiddetli olmasa da lazım ve gerekli görülme, mahrum bulunan bir şeyin arzulanmasına yol açan mahrûmiyet duygusu (Şemseddin Sâmi, 2004: 76) gibi mânâlarda kullanılır. Çoğulu “ihtiyâcât” şeklinde kullanılır. Türkçede ihtiyaç kavramıyla aynı mânâyı ifade için kullanılan “hâcet” kelimesi de yine aynı kökten türetilmiştir ve çoğulu “hâcât” şeklinde kullanılır (Komisyon, 1995: 1092).

“Hâcet” kelimesi Fıkıh kitaplarında belli bir derecedeki ihtiyacı ifade etmek için kullanıldığı gibi, mutlak mânâda ihtiyaç karşılığı olarak da kullanılmıştır. Fıkıhçılar, ihtiyacın çeşitliliği ve farklılığı yanında zamana, yere, şahsa, hattâ içinde bulunulan hale ve ortama göre değişkenliğini kabul etmektedirler (Yaran, 2007: 39).

1.1. İhtiyaçlara “Meşrûiyet” Çerçevesi

İslâm ihtiyaç kavramına sadece maddî ihtiyaçların tatmini açısından yaklaşmaz. İnsanların manevî ve ruhî ihtiyaçlarının da olduğunu kabul eder (Yaran, 2007: 97). Her varlık için ihtiyaç söz konusudur; her ihtiyacın da bir gayesi ve hedefi vardır. İhtiyaçlar hedefsiz ve bilinçsiz olmadığı gibi sınırsız da değildir. İmanlı bir insanın ihtiyaçlarını karşılarken hedefinde, dünya ve âhiretini mamur etmek gayesi vardır (Yaran, 2007: 13).

Diğer yandan İslâm, ihtiyaç için “meşrûiyet” şartını gerekli görür. Dinin yasakladığı konularda eksikliği duyulan şeyler ihtiyaç kategorisinde değerlendirilmez. Gayr-ı meşrû, yani İslâm’ın kabul etmediği bir ihtiyaç, sözlük anlamıyla ihtiyaç grubuna dahil olsa da, Müslüman birey için giderilmesi gereken veya giderilmesine izin verilen bir ihtiyaç değildir (Yaran, 2007: 340). Dolayısıyla Müslüman insan, tüketim için harcama yaparken gelirini gayr-ı meşrû kadın ilişkilerine, içkiye, kumara vs. harcamaz. Harcama alanları, İslâmî meşrûiyet çerçevesi içinde belirlenmiştir (Zaim, 1986: 26). Bu çerçeve dahilinde İslâm, istek ve arzuların çirkin, zararlı ve kötü şeylere yöneltilmesini istememiş, onlara yararlı ve güzel bir çerçeve getirerek sınırlamıştır (Karadâğî, 2018: 120). Bir âyette şöyle buyrulur:

“Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin, eğer siz yalnız Allah'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin” (Bakara Sûresi, 2:172).

İslâm’a göre temiz olmayan, yani haram kılınan rızıklar, ihtiyaç unsurları helâl rızık ve ihtiyaçlara göre az ve sınırlıdır. Helâl dairesi ise çok geniştir (Karadâğî, 2018: 121).

Buna karşılık Kapitalist iktisadî anlayışa göre “ihtiyacı karşılayan her şey faydalı” görülmektedir. Bu yaklaşıma göre bir uyuşturucu bağımlısı açısından uyuşturucu kullanmak çok faydalı bir işlem olarak görülebilir. Çünkü uyuşturucu, onu kullanana bir fayda sağlamakta, dolayısıyla bir ihtiyacını karşılamaktadır. Batılı iktisatçılar eserlerinde bunu açıkça ifade etmekte ve kullanılması ahlâken veya hukuken doğru olmayan bir şeyin, ekonomik açıdan faydalı olabileceğini öne sürmektedirler (Baban, 1942: 5).

Günümüz iktisadî yaklaşımına göre ihtiyaçtan söz edilebilmesi için, insanın herhangi bir şeyin eksikliğini hissetmesi ve bu hisle bir acı duyması yeterlidir ve o eksikliği giderebilmek için

çaba göstermesi gerekir. Kısaca tatmin edildiğinde haz veren hisler, arzular ihtiyaç başlığı altında değerlendirilir. Bu noktadan hareketle bir ihtiyacın varlığından söz edilebilmesi için, herhangi bir şeyin hem yokluğunun, hem de eksiklik hissini ortadan kaldırılmasının birlikte arzu edilmesi yeterlidir. Mesela, arabası olmayan, üstelik onun yokluğunu hissetmeyen ve araba sahibi olmak için gayret sarf etmeyen bir kimsenin, araba ihtiyacından söz edilemez (Demirci vd. 1992: 9-11).

1.2. İslâm'ın İhtiyaçlar Kategorisi

Batılı iktisatçılar ihtiyaçlarla ilgili sınıflandırma yaparlarken onları zorunlu, kültürel ve lüks ihtiyaçlar şeklinde bir tasnife tabi tutmaktadırlar. Bu sınıflandırmaya göre bireyler öncelikle beslenme, giyinme ve barınma gibi zaruri ihtiyaçlarını karşılamaya çalışır. Ardından eğitim, kültür ve spor gibi ihtiyaçlarını karşılama çabasını sergiler. Bundan sonra ise otomobil, bilgisayar ve elektronik ev eşyası gibi bazı lüks ürünlere yönelirler.

Üretim alanında her geçen daha yüksek hızla devreye konulan yeni teknolojilerle, günümüz insanı daha önceden ihtiyaç olarak görülmeyen ürünleri ihtiyaç, hattâ zorunlu ihtiyaç kategorisinde görmeye başlamıştır. İletişim ve haberleşme alanındaki yeniliklerle birlikte, pazarlama, reklam ve tanıtım alanlarındaki gelişmelerle bireylerin istek ve arzularını ihtiyaç olarak algılatma çabası çok açık bir şekilde görülmektedir. İnsanların sadece maddî hazlarını tatmini değil, sosyal statü ve prestij kazanma, insanlardan takdir görme, başkalarından farklı olma ve öne çıkma gibi psikolojik tatmin arayışları tahrik edilmekte ve sayısız ürün “ihtiyaç” etiketi altında sunulmakta, böylece modern dünyanın insanı bir tüketim çılgınlığına sürüklenmektedir. Zira üretim gücünü elinde tutan kesimin hedeflediği kâr maksimizasyonunun sağlanabilmesi için ihtiyaçların farklılaştırılması ve sayısız ürünün ihtiyaç kategorisinde yer alması gerekmektedir.

Buna karşılık İslâm, ihtiyaçlar ile istek ve arzuları birbirinden ayırmaktadır. İstek ve arzular, insan nefsinin meylettiği, ulaşmak istediği makul veya gayr-ı makul, meşrû veya gayr-ı meşrû olabilecek tüm vasıf ve boyutlara sahip olabilir. İslâm'ın ortaya koyduğu inanç ve ahlâk prensipleri ise insanlardaki bu istek ve arzuları kontrol altına alıp terbiye etmeyi hedeflemektedir (Karadâğî, 2018: 122).

İslâm alimleri ihtiyaçları genel itibarıyla “Zarûrî, Hâcî ve Tahsinî İhtiyaç” olmak üzere üçlü bir ayırma tabi tutmuşlardır.

Zarûrî ihtiyaçlar din, can, akıl, nesil ve malın varlığı ve güven içinde varlığının devamı için gerekli olan ihtiyaçlardır. Öyle ki, ıztırar (zaruret ve hayatî zorunluluk) halinde dinin haram saydığı meyte (kendiliğinden ölmüş hayvan), domuz eti, kan, Allah'tan başka bir varlık adına kesilen hayvan eti belli şartlar dahilinde helâl olur (Yaran, 2007: 117-133). “Hâcî” grubunu teşkil eden ihtiyaçlar ise, ilk gruptakiler kadar önemli ve gerekli olmasa da, yokluğu insanları önemli derecede rahatsız eden, hayatı sıkıntılı hale getirecek olan ihtiyaçlardır. “Tahsinî” ihtiyaçlar ise, yokluğu insanlara sıkıntı vermese de, varlığıyla ve karşılanmasıyla insanları huzurlu yapan, hayatı müreffeh hale getiren ihtiyaçlardır. Bu grupta yer alan ihtiyaçlara bazı İslâm âlimleri Kemâlî ve Tamâmî İhtiyaç kavramlarıyla (Yaran, 2007: 108-110) bazı kaynaklarda ise “Zarafeti artırıcı ihtiyaç maddeleri” ifadesiyle nitelemişlerdir.

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı

Medeniyetler geliştikçe pek çok madde bu gruplar arasında yer değiştirebilir. Geçmişte lüks sayılan bir ürün, bugün zarûrî ihtiyaç haline gelmiş olabilir. Bu yüzden, saydığımız gruplar dahilinden değerlendirilen malların durumu sabit değildir ve farklılaşmaktadır. Bu malların üretim önceliği zarurî ihtiyaç maddelerinden başlamalı, ardından sırasıyla hayatı kolaylaştıran ve zarâfeti artıran mallara doğru gitmesi gerekir. Takip edilmesi gereken temel ilke ise, bir tercih gerektiğinde, daha öncelikli ürünlerin üretimi için meselâ, daha alt kademedeki zarâfet kategorisine giren bir ürünün üretiminden vazgeçmektir. Dolayısıyla üretimde öncelik zarurî ihtiyaç maddelerine ait olacaktır (Zaim, 1986: 20).

1.3. Bireysel ve Toplumsal İhtiyaç Uyumunun Gözetilmesi

Günümüz modern iktisat anlayışına göre ihtiyaçların özellikleri arasında sayılan sonsuzluk, değişkenlik, birbiri yerine ikâme edilme gibi hususlara İslâm bir disiplin getirmeye çalışır. Meselâ, ihtiyaçlar ne kadar sonsuz gibi görünse de, Müslüman kendi ihtiyaçları yanında başkalarının ihtiyaçlarını da düşünmek zorundadır. Dolayısıyla kendisiyle birlikte toplumun diğer fertlerinin ihtiyaçlarını düşünmek zorundadır. Bu yönde hareket ederken de hem israftan hem de cimrilikten kaçınması gerekecektir. Diğer bir ifadeyle ihtiyaçlarını karşılarken hem ferdî hem içtimaî açıdan vasat (orta) yolu tercih etmekle yükümlüdür (Yaran, 2007: 41).

Allah insanları, birbirine muhtaç olarak yaratmıştır. Bunun tabiî bir neticesi olarak toplumdaki her birey, diğer insanların faydasını gözetmek, kendi menfaatini yerine getirirken diğer insanların yararlarını dikkate almak, faaliyetlerini bu çerçevede icrâ etmek durumundadır. Büyük-küçük, zengin-fakir, kadın-erkek her birey diğeri için gerekli ve kendisi de ona muhtaçtır. Bu çerçevede yaptığı her üretim veya tüketim fiili, ya bir menfaatin celbi veya mefsedetin (zararlı bir olgunun) def’ edilmesi maksadına yöneliktir. Toplum kesimleri arasındaki ihtiyaç kaynaklı bu beraberlik ve bağlılık gerek ferdî gerekse içtimaî hayatın tamamında kendini gösterir (Yaran, 2007: 79).

Görüldüğü gibi ihtiyacı tamamen bireysel bir olgu olarak ele alan Batılı iktisadî yaklaşımın tersine, İslâm ihtiyaca ferdî değil, daha geniş bir bakış açısıyla, sosyal bir çerçeveden yaklaşmaktadır. Bu cihetten bakıldığında zarurî ihtiyaçlarını gideremeyen insanların bulunduğu bir toplumda, yüksek gelir grubundaki insanlar ikinci ve üçüncü seviyedeki ihtiyaçlarını karşılama imkanı olmayacaktır (Tabakoğlu, 2013: 289). Dolayısıyla İslâm, bireysel ihtiyaçlarla toplumsal ihtiyaçlar arasında denge kurma hedefindedir. Hattâ, yukarıda da belirttiğimiz İslâm insanı, sadece insanların değil, içinde yaşadığı tabiatın tüm canlı unsurlarının ihtiyaçlarını da tıpkı kendi ihtiyaçları kadar gözetilen insandır.

İslâm’ın ihtiyaçları değerlendirirken üçlü denge prensibini esas aldığını görmekteyiz: İnsan, insan-kâinat ve insan-toplum dengeleri. Örneğin toplumdaki bireylerin gelir düzeyi ne olursa olsun “kanaat” prensibiyle hareket etmeleri istenir. Zira insan, hayatta bütün ihtiyaçlarını tatmin edemeyeceğinin bilincinde olmalı, mevcut imkânlarla yetinmeyi bilmelidir (Yaran, 2007: 42).

İslâm iktisadî yaklaşımında kanatın önemli bir yeri vardır. Kanaat, hayatı idame ettiren aşırılıklardan kaçınmaktır. İhtirastan arınmak, başkalarına kıskanmamak ve elindekiyle yetinmek, netice itibariyle gönül huzuru içinde yaşamaktır. Hırsın zıddı olan kanaat, teşebbüs

verimliliğinin yanı sıra ferdî iç huzurun da kaynağıdır. Üreticiyle tüketici, birey ile toplum arasındaki barışın tesisinde ana aktördür (Tabakoğlu, 2010: 106).

Kanaat duygusu güçlendiği oranda, ihtiyaçların önünde bir otokontrol sistemi kurulmuş olacaktır.

Üçlü denge açısından bakıldığında insanda ve kâinatta var olan her şeyin bir gayesi vardır ve o gayeye giden yollar hazırlanmıştır. İnsandaki ihtiyaçlar ise o gayeye ulaştıracak yolu takip etmede kullanılan birer vasıtadurlar. Bu vasıtalar yerinde ve veriliş maksadına uygun şekilde kullanılması halinde insanoğlu dünyasını ve âhiretini mamur hale getirecektir. Dolayısıyla ihtiyaçların sâikiyle insanın dünya ve âhiret saadetine ulaşması İlahî hikmetin gereğidir (İbnü'l-Mukaffa', T.y.: 126).

İslâm'a göre kaynakların darlığı veya genişliği insanların Allah'ın emir ve yasaklarına uyup uymamalarına göre şekillenir. Allah'ın emirlerini yerine getirmeyen, O'na isyan eden, verdiği nimetlere şükretmeyen insan ve toplumlar, tıpkı geçmiş ümmetler ve kavimlerin başına geldiği gibi darlık ve yoklukla imtihan edilirler.

“O (peygamberlerin gönderildiği) ülkelerin halkı inanmış ve bize karşı gelmekten sakınmış olsalardı, onlara göğün ve yerin bolluklarını verirdik. Ama yalanladılar; bu yüzden onları, yaptıklarına karşılık yakalayiverdik” (A'raf Sûresi, 7/96).

İslâm'ın ortaya koyduğu bu emir ve yasakların şekillendirdiği ekonomik davranışlar, aynı zamanda sosyal adaleti sağlayıcı bir rol üstleneceklerdir. Zira İslâm toplumuna özgü bir ekonomik davranış modeli ortaya çıkacaktır. Örneğin İslâm'ın ekonomik özgürlük sunduğu bireyler, bu özgürlüklerini asla kamunun çıkarları aleyhine kullanamazlar (Sili, 2013: 110, 113).

İslâm'a göre insanlar, ihtiyaçlarını gidermeye yetecek bir gelir düzeyinde olmalıdır. Diğer yandan tasarruf olarak ayrılacak gelir fazlasının israf ve helâl olmayan harcamalardan alıkonulması ile, sosyal harcamalara daha yüksek oranda kaynak aktarma imkanı sağlanacaktır (Tabakoğlu, 2013: 293).

1.4. İhtiyaçlar ve İsrâf Yasağı

İslâm dini insanların önüne helâller ve haramlara dair bir yol haritası çizer. Hangi ihtiyaçların nasıl ve hangi vasıtalarla karşılanması halinde helâl, hangisiyle haram olduğuna dair Kur'ân ve Sünnette çok net bir çerçeve çizilmiştir. Bu iki kaynak olmayan ve sonraki dönemlerde ortaya çıkan gelişmelerle söz konusu olabilecek yeni ihtiyaçların hükümleri ise Fukahânın içtihatlarıyla ortaya konulmaktadır. Bu ana çerçeve dahilinde İslâm insanı, helâl olanı tercih eder, ihtiyaç olarak görür. Bu bakış açısı üretim aşamasında da devrededir. Homo-Islamicus, üretim yapıp, onları belli ilkeler çerçevesinde satıp para kazanırken, tasarrufta bulunup birikim yaparken, kısaca her türlü iktisadî kararı verirken helâl olanı tercih edecek, haramdan kaçınacaktır.

Lüks ve gösterişle birlikte israfın da yasaklanması, gerek ferdî gerek içtimaî ihtiyaç unsurlarını ve miktarlarını belirleyici bir rol oynayacaktır.

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı

“Ey Ademoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının. Yiyin için fakat israf etmeyin, Çünkü O, israf edenleri sevmez” (A’raf Sûresi: 39/31).

Bu âyette ifade edildiği gibi, insanların giyimlerinden yeme-içmelerine kadar haddi aşmamaları, israfa düşmemeleri; alışverişten tüketime kadar her amellerini Allah’ın emirleri doğrultusunda, Allah’ın rızâsına kavuşabilmek maksadıyla gerçekleştirmeleri gerekir.

Benzer çerçeve şu hadis-i şerifte de ifade edilmiştir:

“Yiyin, sadaka verin, giyinin ama israfa ve gösterişe kaçmadan!” (Nesâî, Zekât, 66).

İsraf yasağını, ihtiyaç kavramına getirilen doğal bir sınırlama olarak görebiliriz. Bu çerçevede hareket etme sorumluluğu her insanın kendi özgür iradesine bırakılmıştır. Bu doğrultuda amel eden bütün bireyler, aynı zamanda, toplumda bir nevi otokontrol sistemini de tesis edeceklerdir. Böylece ferdî tatmin ve toplumsal refah, sadece tüketim ve harcama seviyesine göre değil iktisadî ahlâkın hakimiyet seviyesine göre şekillenecektir. Müslüman insanın ana hedefi, elde edeceği maddi haz ve tatminin maksimizasyonu değildir. Onun hedeflediği asıl haz ve tatmin ise, haramdan kaçınmak, helâlden harcamanın, israf ve cimrilik gibi aşırılıklardan kaçınmak, muhtaç olanlarla paylaşmak, onları koruyup gözetmek ile elde edeceği sınırsız manevî lezzet ile ortaya çıkacaktır (Tabakoğlu, 2013: 293). Dolayısıyla Müslüman insan, bir yandan ihtiyaçlarını karşılarken, içinde bulunduğu toplumdaki hayat seviyesine göre hayat sürecektir. Fakiri kısıktır, hasedini tahrik edecek şekilde gösteriş tüketimine yönelmeyecektir (Zaim, 1986: 26).

2. İslâm İktisadının Kaynaklara Yaklaşımı

Başta özet bir şekilde aktardığımız Batılı iktisadî yaklaşım esaslarından hareketle İktisat bilimi tanımlanırken “kıt kaynaklarla, sonsuz insan ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için üretim ve değişim süreçlerini inceleyen bilim” (Tomanbay, 2001: 43) ifadesi sıklıkla kullanılır. Hattâ bir adım daha ileri gidilerek “İktisat, kıtlıkla savaş bilimidir” şeklinde ifadeye yer verilir (Üstünel, 2003: 11). Bu temel yaklaşımdan hareketle İktisat biliminde daima kaynaklar kıt olarak kabul edilir ve bu kaynaklar insan ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemektedir. Bu temel yaklaşım söz konusu olduğu sürece, insanların sınırsız ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretilen mal ve hizmet miktarı her zaman sınırlı kalacaktır. Mal ve hizmetlerin sınırlılığı, bunların üretimi için tahsis edilecek ve kullanılacak kaynakların sınırlı oluşundan doğmaktadır. Dolayısıyla kaynakların kullanımında bir tercih yapılması ve hangi malların nasıl, ne miktarda kimler için üretileceği hakkında bir karara varılması gerekecektir. Eğer ihtiyaçlar gibi ihtiyaç duyulan ürün miktarı, daha doğrusu bunların üretimine tahsis edilen kaynaklar da sınırsız olsaydı, İktisat ilmine ve iktisadî analiz ihtiyacı bulunmayacaktı (Alkin, 1972: 1).

Bu noktadan hareketle Batılı iktisadî yaklaşımın en önemli iktisadî problem olarak kaynakların kıtlığını gördüğünü ifade edebiliriz. Bu temel probleminden hareketle sınırlı kaynaklarla neyin, nasıl ve kimin için üretileceğine dair sorulara cevap aranmaktadır. Bu durum, insan ihtiyaçlarının sınırsızlığı varsayımından en iyi faydayı sağlayabilmek maksadıyla, kaynakların mal ve hizmet üretmede nasıl etkin bir şekilde yönetilip işlenebileceği arayışını ortaya çıkarmıştır (Wahbalbari, 2014: 263). Bu arayışın da temelinde

ister üretici ister tüketici konumunda olsun, bireyde çoğu aza tercih etmeyi sağlayan insanî içgüdüsel seçim motifinin varlığı kabul edilir (Wahbalbari, 2014: 265).

Netice itibariyle üretim için kullanabilen araçlar anlamında kaynaklar sınırlıdır; bu kaynaklar aynı anda bütün insanların arzu ve isteklerini veya ihtiyaç duydukları nesnelere aynı anda üretmeye yetmemektedir. Bu anlamda kaynaklarla ihtiyaçlar/istekler arasında bir dengesizlik söz konusudur (Acar, 2018: 335). İhtiyaçları karşılamak üzere üretilen mal ve hizmetler ile bunların üretiminde kullanılan kaynakların kıtlığı da, ister istemez bir tercih yapmayı zorunlu kılmaktadır. Tercih sorunu ise tarihsel süreçte geliştirilmiş iktisadî sistemlerin ilgi alanlarını oluşturmuştur. Diğer yandan kaynakların kıtlığı ilkesi, o kaynakları elde etme ve kendi yararına kullanma yolunda kıran kırana bir rekabeti ortaya çıkaracaktır.

Bu yaklaşım doğrultusunda, insanların hevâ ve arzuları, iyi veya kötü olduğuna bakılmaksızın karşılanması zorunlu birer ihtiyaç olarak görülmektedir. Bu yaklaşımda ihtiyaç olarak görülen veya gösterilen şeyin istenilen o an içinde tatmin arayışının kabulü etkilidir. İhtiyaçlara sınır getiren yegane unsur ise kaynakların kıt, yani sınırlı olmasıdır. Nitekim Neo-klasik iktisadın kurucularından Leon Walras kıtlığın temel kriteri olarak "faydalı ve sınırlı miktarda elde edilme"yi göstermektedir (Üşür, 1996: 7).

Ekonomik açıdan kıt ve sınırlı olduğu kabul edilen kaynaklar, aynı zamanda üretim faktörü olarak kabul edilen işgücü, sermaye, doğal kaynaklar ve girişimdir. Kısa vadede bu kaynakları miktarı açısından arttırmak imkansızdır (Tomanbay, 2001: 46).

Batılı iktisatçılar sınırsız olarak gördükleri ihtiyaçların karşılanmasına yönelik kullanılan tüm kaynakların ve üretim faktörlerinin sınırlı olmasını kabul etmekle birlikte, işleyişte, bu sınırlı kaynaklar "kâr maksimizasyonu" motivasyonu ile hareket eden sermayedar kesimin sürekli üretim çabasıyla adeta "sınırsızmış" gibi kullanılmaktadır. Öyle ki kitlesel ve küresel boyutlardaki üretim çarkı sürekli çalıştırılmakta, üstelik üretimi miktar ve kalite olarak artıracak yeni teknolojik gelişmelerle, en yeni tanıtım ve satış teknikleriyle yeni ihtiyaçlar oluşturulmakta ve nihâî tüketici olan bireyler adeta bir tüketim bağımlısı veya birer tüketim kölesi haline getirilmektedir. Bu açıdan baktığımızda üretim tüketimin bir sonucu olması gerekirken, tüketim üretimin olmazsa olmaz bir şartı haline getirilmiştir.

2.1. Kâinata Cârî Olan "Kıtlık" Değil "İktisat Kanunu"dur

İslâmî açıdan maddî âlemde bulunan kaynaklar kıttır, yani sınırlıdır. Ancak kıt kaynaklar konusuna İslâm'ın yaklaşımı Batılı iktisatçılardan farklıdır. Allah'ın akıl sahibi insanları güzel ahlâka ve sâlih amellere yönlendirmek için emir, yasak, hüküm ve tavsiyeleri vardır. Yaratılış kanunlarına göre kâinata batılı iktisatçıların söylediği gibi "kıtlık kanunu" değil "iktisat kanunu" caridir. Zira Allah'ın *Hakîm* ismi iktisadî ve israftan kaçınmayı gerektirir. Zira israf, *Hakîm* ismine aykırı bir davranıştır. Zira her şeyde "en kısa, en kolay, en yararlı" şekil bulunmaktadır (Madi, 2014: 122).

İktisat bilimini, "Şeriata ve onun amaçlarına uygun olarak toplumun şimdi ve gelecekte ihtiyacı olan helâl mal ve hizmetleri mümkün olan en çok miktarda üretmek ve paylaşmak için Allah'ın bahsettiği iktisadî kaynakların en iyi kullanımını inceleyen bilim dalı" (Gül,

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı

2010: 40) şeklinde tarif eden İslâm iktisatçıları, kaynakların kıtlığı probleminden ziyade, kaynakların İslâm’ın emirleri çerçevesinde kullanılıp kullanılmadığı üzerinde durmuşlardır. Bu doğrultuda üzerinde durdukları ana çerçeve ise iktisadî hayatta çalışma ve hayat, üretim ve tüketim, arz ve talep arasında dengeyi sağlama esası (Ersoy, 2015: 39) olmuştur.

2.2. Âhiret Alemine Göre Dünya Kaynakları Sınırlıdır

Öncelikle “kıtlık” gerek dünya üzerindeki kaynakların, gerekse tüm kâinattaki kaynakların sınırlılığı anlamına geliyorsa, ebedî ve sonsuz olan âhiret alemine göre bu alem elbette sınırlıdır ve kaynaklarının bir hududu vardır. Sınırsızlık ve sonsuzluk özelliği İslâm inancına göre sadece Allah’a ve O’nun sınırlı dünya hayatındaki imtihanı kazanan kulları için mükâfat yeri olarak hazırlanan Cennet hayatına mahsustur. Dünya hayatı ise gerek insana verilen ömür, gerek insanın dünya nimetlerinden yararlanma potansiyeli, gerekse insanın içine imtihan için yerleştirilmiş sonsuz istek ve arzularını tatmin edecek kaynakların olmayışı açısından tamamen sınırlıdır. Örneğin her gün verilmiş olan 24 saatlik süre bir sınırlı sermaye olarak ele alınmış, ancak bu sınırlı sermaye ile ebedî bir hayatın, dünyalar kadar bağ ve bahçelerle dolu Cennet mükafatının kazanılabileceği büyük bir fırsat sunulmuştur.

Kur’ân’a göre her akıl sahibi insan “kâr-zarar” hesaplaması yapabilir ve yapmalıdır. Batılı iktisadî yaklaşıma göre kârını maksimize, zararını minimize yapma çabası, yani bir nevi maksimizasyon (genellikle optimizasyon) problemi merkez noktada yer alır. Ekseriyetle çok değişkenli ve dinamik olarak gerçekleştirilme çabasında olunan optimizasyon, İktisat Teorisinde sadece dünyevî maksatla yapılırken, İslâm’da hem dünyaya hem ahrete ait meseleler için gerçekleştirilir. Mesela, dünyevî yönden çok büyük bir menfaati olan bir davranış âhiret için fayda sağlamayabilir. Dünya hayatı için çok büyük menfaati olan bir tercih âhiret için az ya da çok zarar doğurabilir. Dünyevî yönden çok az fayda içeren bir tercihin âhirette sonsuz ve sınırsız bir karşılığı olabilir. Aynı şekilde dünyevî açıdan zarar verecek bir tercihin âhiretteki karşılığı sonsuz bir mükâfat ve kazanç olabilir (Madi, 2014: 211). Özetle ifade edecek olursak, “İslâmî İnsan” dünyadaki her hareketinin fırsat maliyetini çok iyi hesap eden insandır. Dünyadaki tercihlerinin âhiret hayatı açısından neyi kazandırıp neyi kaybettirdiğini çok iyi hesaplar.

Dünyadaki ve içinde yaşadığımız âlemdeki kaynakların sınırlı oluşu imtihan gereğidir. Bu hakikat Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle ifade edilmiştir:

“Allah rızkı kullarına sınırsız olarak verseydi yeryüzünde azgınlık çıkarırlardı. Fakat, Allah dilediği kadar indiriyor. Şüphesiz o kulların her şeyinden haberdar olan ve onları bilendir” (Şûrâ Sûresi, 42/27).

“Senin Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar? Hâlbuki bu dünya hayatında onların maişetlerini aralarında taksim eden, bir kısmının diğer kısmını çalıştırması için, kimini kimine üstün kılan Biz’iz” (Zuhrûf Sûresi, 43/32).

2.3. Kâinatta “Nedret” Değil “Vefret” Kanunu Geçerlidir

Âhirete nisbeten dünya sınırlı ve kıt kaynaklara sahiptir. Bununla birlikte dünya hayatı için insana verilen kaynaklar insanların tüm ihtiyaçlarını, geçmişten günümüze ve hattâ kıyamete

kadar karşılayacak potansiyele sahiptir. Bu açıdan sınırsızlık ihtiyaçlarda değil, harekete geçirilen arzu, istek ve heveslerdedir. İslâm, bu istek ve arzularla mevcut imkânlar arasında dengeli bir yaşamı kurma ve kontrol altına almayı öngören bir dindir (Efe, 2017: 44). İslâm'a göre kaynaklar, insanların sayısı ne kadar artarsa artsın, o kaynakları Allah'ın belirlediği çizgi doğrultusunda kullanmaları halinde, ihtiyaçlarını karşılayacak vasıf ve miktardadır. Çoktur, çeşitlidir ve tükenmeyecektir. Tarih boyunca görülen yoksulluk ve darlıkların temelinde ise kaynakların kıtlığı değil, kullanım, bölüşüm ve dağıtımında sergilenen haksız ve adaletsiz uygulamalar baş rol oynamıştır (Karadâğî, 2018: 128).

İslâm, kâinattaki tüm varlıkların insan için var edildiğini ve dünyanın insan ihtiyaçlarını karşılayacak kaynaklarla donatıldığını kabul eder. Allah insanı kendisi için halife olarak halketmiş, kendi belirlediği sınırlar ve kurallar dâhilinde istifade edebilme, tasarrufta bulunma salâhiyetini vermiştir.

“Allah, gökleri ve yeri yaratan, gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü mahsuller çıkarandır. Ve O'nun emriyle gemileri, denizde yüzmeleri için sizin emrinize amade edendir. İrmakları da sizin tasarrufunuza verendir. Güneş'i ve Ay'ı hareketlerinde sürekli hizmetinize veren, geceyi ve gündüzü de emrinize amade kılandır. O size her istediğiniz şeyi verdi. Eğer Allah'ın nimetini saymaya çalışırsanız, onu sayıp-bitirmeye güç yetiremezsiniz. Hakikaten insan pek zalimdir, pek nankördür (İbrahim Sûresi, 14/32-34).

Bu âyetlere göre gökteki ve yerdeki kaynaklar “insanın sayamayacağı kadar çok”tur ve insanların istek ve arzularına cevap verecek bir kapasiteye sahiptir. Yeryüzünde ve göklerdeki her şey, üretim için lazım olan girdi kaynaklarını meydana getirir. Bunlar tabîî kaynaklar olabileceği gibi, üretim faaliyeti sonucu ortaya çıkarılan kaynaklar da olabilir. Dolayısıyla üretim için gerekli olan en önemli kaynak, tabiatın bizzat kendisidir.

Allah dünya üzerindeki kaynakları insanlar tarafından bulunabilir ve istifade edilebilir olarak yaratmıştır. Çünkü onları imtihan etmektedir. “Hazinesi bizim yanımızda olmayan hiçbir şey yoktur. Malûm (bilinen) bir kaderi (takdir edilmiş miktarı) olmaksızın onu indirmeyiz” (Hicr Sûresi, 15/21). Allah bu kaynakları gönderirken onları ya bollukla ya da kısıtlayasırırlı olarak ihsan eder. “Ve onlar, Allah'ın dilediğine rızıkı genişlettiğini ve (dilediğine) takdir ettiğini (daralttığını) görmediler mi? Muhakkak ki bunda, mü'min bir kavim için âyetler (ibretler) vardır” (Rûm Sûresi, 30/37).

Netice itibarıyla “Kıtlık” yani “Nedret” kabul edilemez. Çünkü İslâm düşünce sistemine göre, Allah tabiatı bütün yarattığı tüm mahlukâta, özellikle de insanlara yetip artacak şekilde bol nimetlerle donatmıştır. Bu yüzden İslâm iktisadında “Nedret”in zıttı olan “Vefret” yani “Bolluk” temel hareket noktası olarak kabul edilir.

Burada aslında Batılı iktisadî yaklaşımla İslâmî iktisat yaklaşımı arasındaki fark açıkça görülmektedir. İnsanların tüketim ürünlerinden olan balık örneğiyle açıklayabiliriz.

Batılı iktisadî yaklaşıma göre balık piyasasında var olan balık miktarı dikkate alınır ve o piyasada talepte bulunan tüketicilere ve talep miktarına göre kıt olarak değerlendirilir (nedret). Bu piyasayı tüm dünya genelindeki balık piyasalarında gerçekleşen arz ve talep

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı

açısından da değerlendirdiğimizde yine kıtlıktan bahsedilebilir. Ancak her hangi bir zamanda dünyadaki tüm denizlerde ve sularda var olan balıklar, insanların hepsinin ihtiyaçlarına oranla boldur (vefret). Önemli olan bu bol kaynaklara çalışıp emek harcayarak, yöntem ve teknik geliştirerek, israfa kaçmadan, meşrû yollarla ulaşabilmektir.

Bolluk yaklaşımıyla bağlantılı ifade edebileceğimiz bir diğer kavram ise “Bereket”tir.

Bereket kelimesinin sözlük anlamı “artış, bolluk, genişlik, hayır, devamlılık” şeklinde ifade edilir (İbn Manzûr, T.y.: 397). Bir terim olarak bereket “ister manevî, ister maddî olsun Allah’ın insanlara veya nesnelere verdiği İlahî hayrın sübûtu, devamı ve sürekli olarak artması” demektir. İlahî hayrın kendisine ihsan edildiği kimseye veya nesneye “mübarek” nitelemesi yapılır (Râğıb el-İsfehânî, 1998: 119).

Bereketin yani, sınırlı ve kıt olarak görülen kaynak ve nimetlerin var olan ihtiyaçları fazlasıyla karşılamasının yolu İlahî emir ve yasaklara riâyettir. Bu husus şu âyetlerde açıkça vurgulanır:

“Allah’ın rızasını kazanmak arzusuyla ve kalben mutmain olarak mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yüksekçe bir yerdeki güzel bir bahçenin durumu gibidir ki, bol yağmur alınca iki kat ürün verir. Bol yağmur almasa bile ona çiseleme yeter. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir” (Bakara Sûresi, 2/265).

“Eğer o ülkelerin ahalisi, iman edip takvâ dâiresine girselerdi, elbette biz üzerlerine gökten, yerden nice bereket ve bolluk kapılarını açardık” (A’râf Sûresi, 7/96).

“Allah, takva sahibi olan herkese, bir çıkış yolu sağlar ve ummadığı yerden ona rızık verir. Allah’a güvenen herkese O yeter”(Talâk Sûresi, 65/3).

Diğer yandan insanın ihtiyaçları tabiatta, istenen yer ve miktarda ve istenen kalitede mevcut değildir (Ersoy, 2015: 38). Bunun için insana düşen görev çalışmak ve tabiatta gizli hazineleri bulup çıkarmaktır. Buradan hareketle, İktisat ilmini insan emeğinin kullanımı üzerine kurgulayan şu tanıma yer verebiliriz:

“Tabiatın insanlara kendiliğinden bahşetmediği faydaları elde etmek ve bundan yararlanmak için harcanacak insan emeğinin sûret-i müesseriyyet ve faaliyetini gösteren kanunlardan bahseden bir ilimdir” (Mehmed Câvid, 1326: 15-16).

Bu tanımda emeğe yapılan vurgunun Kur’ân ve Sünnette pek çok dayanağı vardır. “Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur” (Necm Sûresi 53:39) âyetindeki mânâ şu hadis-i şerifte de ifade edilmiştir:

“Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlısını asla yememiştir. Allah’ın peygamberi Dâvûd (a.s.) da kendi elinin emeğini yemektedir (Buhari, 1992: 3/99).

Yeryüzünün farklı coğrafyalarında yaşayan insanlar ve toplumlar için farklı doğal kaynaklar söz konusu olabilir. Bazı bölgeler yer altı kaynakları açısından daha elverişliiyken, bazı yerleri ziraat için elverişli topraklara, bazı yerleri de zengin su kaynaklarına sahip olabilir. Ancak bu farklı dağılım, tıpkı insanların renk, dil, millet ve ırk açısından farklı olduğu gibi çatışma ve

ayırışma vesilesi değil, bilakis yardımlaşma ve dayanışmaya götürecektir birer unsur olarak görülür. Şu âyette bu yaklaşım açıkça vurgulanmaktadır:

“Ey insanlar! Doğrusu Biz sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi milletler ve kabileler haline koyduk ki birbirinizi kolayca tanıyasınız. Şüphesiz, Allah katında en değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Allah bilendir, haberdardır” (Hucurât Sûresi, 49/13).

Sadece yeryüzündeki kaynaklar değil, güneş ve uzayın sahip olduğu muhtemel tüm doğal kaynaklar bugün ve gelecekte üretim için birer vasıta ve kaynak olma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla doğal süreçleri de, üretim faktörleri arasında görmemiz gerekir.

Allah cömerttir ve insanların bütün ihtiyaçlarını dünyada karşılamıştır. İnsanlar bilgi eksikliğinden veya tembelliklerinden dolayı bu kaynaklara bugün için ulaşamayabilir. Diğer yandan günümüz insanındaki aşırı tüketim eğilimi de insanlarda kaynakların kıt olduğu algısını oluşturabilir. İslâmî açıdan tabiatta bütün insanların zorunlu ve kişisel tüketimlerini karşılayacak kadar kaynak mevcuttur. Sorun kaynakların kıtlığı değil insanların aşırı tüketim hastalığı ve adaletsiz bölüşümdür. İnsanlar kaynaklar kısıtlı olduğu için değil zenginlerin aşırı lüks tüketiminden dolayı aç, evsiz (Zaman, 2008: 121) ve fakr-u zarurete düşürülmüştür.

2.4. Kaynaklar Bireyler ve Toplumlar İçin Bir İmtihan Aracıdır

İslâma göre iktisadî seçimlerde bireylerin karşı karşıya geldiği yalnızca kaynak kıtlığı olmamakta, bireysel tercihler aynı zamanda dinî emirler ve ahlakî değerler tarafından sınırlanmaktadır.

Her şeyden önce “Mülk Allah’ındır”. Göklerde ve yerde ne varsa, Allah’ındır (En’âm Sûresi, 6/101-102; Ra’d Sûresi, 13/16; Nûr Sûresi, 24/45; Furkân Sûresi, 25/2). “Göklerin, yerin ve bunlardaki her şeyin hükümranlığı yalnızca Allah’ındır. O her şeye hakkıyla gücü yetendir” (Mâide Sûresi, 5/120). Gökten yağmuru yağdırıp, her türlü bitkiyi bitirendir (Bakara Sûresi, 2/22; En’âm Sûresi, 6/99; İbrâhîm Sûresi, 14/32-33; Nahl Sûresi, 16/10-11, 65-67; Neml Sûresi, 27/60; Lokmân Sûresi, 31/10). Gökleri, yeri ve içlerindeki çeşit çeşit nimetleri, insanın menfaat sağlaması için elverişli hale getiren O’dur (Ra’d Sûresi, 13/2-4; Nahl Sûresi, 16/12-14; Câsiye Sûresi, 45/13). Bütün bu nimetlerde insan için sayısız faydalar bulunmaktadır (En’âm Sûresi, 6/142-145; Yûnus Sûresi, 10/23; Nahl Sûresi, 16/5-10, 66, 80-81; Mü’minûn Sûresi, 23/17-22; Yâsîn Sûresi, 36/71-73; Mü’min Sûresi, 40/79-80; Zuhuruf Sûresi, 43/12-13; Hadîd Sûresi, 57/25).

O kullarından dilediğine rızkını genişletir, dilediğine daraltır. Genişletmesi de daraltması da bir imtihandır (Zümer Sûresi, 39/52; Ra’d Sûresi, 23/26; Ankebut Sûresi, 29/62; Sebe Sûresi, 34/32; İsrâ Sûresi, 17/30; Rûm Sûresi, 30/37). Kaynakların sınırlı olması da yine Allah’ın takdiriyledir ve bir imtihan vesilesidir. Hattâ dünyada kötülüğün ve azgınlığın önünde bir engel olarak konulmuştur. “Allah rızkı kullarına sınırsız olarak verseydi yeryüzünde azgınlık çıkarırlardı. Fakat Allah dilediği kadar indiriyor. Şüphesiz o kulların her şeyinden haberdar olan ve onları bilendir” (Şûra Sûresi, 42:27). Kula düşen görev, verilen nimetlere her ne seviyede olursa olsun şükretmesi, helâl kazanç peşinde koşmak suretiyle bir nevi fiilî duada bulunması, malı ve zenginliği arttığı zaman zekât ve sadakasını vermek suretiyle

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı

elde ettiklerini insanlığın hayrına olarak, üretim ve istihdam oluşturacak sektörlerde sarf emek suretiyle şükürünü eda etmesidir. Böylece dünya imtihanını hakkıyla vermiş olur. Böyle bir kul sadece âhireti için değil, aslında dünyası için de çalışmış ve kazanmış olur. Zira her iki âlemde de Allah'ın ihsanına erişmiş olacaktır. Kur'an'da “Eğer şükrederseniz nimetlerimi sizin için artırırım” (İbrahim Sûresi, 14:7) buyurulmaktadır. Dolayısıyla bir kulluk görevi olan şükür aynı zamanda nimetleri, bir diğer ifadeyle kaynakları çoğaltıcı bir faktör olarak görülmektedir. Şükürün ölçütü ise kanaat, helâl kazanç peşinde koşma, iktisat ederek harama girmeme olarak belirlenmiştir (Efe, 2017: 50).

Gelir ve gelir getirici kaynaklara sahip olma bakımından da insanlar eşit düzeyde değildir. Bu kaynakları istediğine veren, istediğinden alan Allah'tır. Vermesi de alması da bir imtihandır. Dolayısıyla İslâm düşüncesinde geçim endişesi asla göz ardı edilmemiştir. Hattâ bazı hadislerde nikâh ve neslin çoğalması teşvik edilirken (Beyhakî, 7/81), bazı hadislerde evlenmeye, iktisadî düşünce sebebiyle sınır konulmuştur. “Sizden evlenemeye gücü yeten evlensin, gücü yetmeyen oruç tutsun” (Buhârî, Nikâh, 2, Müslim, Nikâh, 1) hadisi, bunu açıkça bildirir. “İçinizden her kim hür olan mü'min kadınları nikâh edecek genişliğe sahip değilse..” yani, içinizden her kim hür ve mü'min bir kadını nikâhı altına alabilecek kadar bir malî güce sahip değilse (Yazır, 2013: 542) buyrulur, iktisadî endişeye yer verilmiştir. Ancak buradaki iktisadî endişe, kişi ile ilgili toplumsal kaynaklı bir hesaptır, doğal kaynaklı değildir. Nitekim ferdin bu toplumsal endişesini ortadan kaldıracak sosyal tedbir Kur'an'ın bir başka âyetinde şöyle yer alır: “Bir de bekârları evlendirin. Eğer onlar yoksul iseler Allah onlara kendi ihsanından zenginlik verir” (Nûr Sûresi, 24/32). Bu âyette de işaret edildiği gibi, fakirlikten dolayı evlenemeyenlerin elinden tutma görevi en yakınlarından başlayarak tüm topluma yüklenmekte, kişisel olan iktisadî bir endişenin toplumsal bir uygulama ile kaldırılmasının önü açılmaktadır (Atay, 1970: 6).

Malthus'un Nüfus Teorisi'nde belirttiği gibi gerek doğal kaynaklar gerekse fakirlikten dolayı nüfusun kontrol altına alınması da İslâmî yaklaşıma terstir. İsrâ Sûresi'nin 31. âyetinde, “Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da, sizi de biz rızıklandırırız. Onları öldürmek gerçekten büyük bir günahdır.” buyrulmuştur.

Bütün insanların dünyada ve âhirette mutlu olması, gerçek saadete erişmesi hedeflenir ve bu mutluluğu sağlayacak kurallar ortaya konulur. Bu kuralların büyük kısmı da, Allah'ın bir emaneti olarak ifade edilen maddî kaynakların kullanım biçimiyle bağlantılıdır. İnsanların kullanımına sunulan tüm kaynakları yaratan ve onların hakikî sahibi olan Allah, bu kaynakları kullanacak olan ve bunu yaparken birbirleriyle adalet, kardeşlik, dayanışma ve yardımlaşma içinde davranacak olan insanların uymaları gerekli kesin ilkeleri, davranış kurallarını ve kurumları önceden belirlemiştir (Chapra vd., 2003: 181). İnsanlar bu dünyada istedikleri her şeyi yapma konusunda mutlak bir özgürlüğe sahip değildirler. Bilakis, kıt ve sınırlı kaynakları kullanma konusunda, kendi içlerinde ve çevreyle olan ilişkilerinde, zengin-fakir, beyaz-siyah, erkek-kadın, çocuk-yetişkin ayırımı yapmamalı; bütün herkesin yararını gözetecek bir davranış içerisinde olmalıdırlar (Chapra vd., 2003: 178). Bu noktadan hareketle Adam Smith'in meşhur görünmez eli İslâm iktisadî yaklaşımında Allah'ın eline (iradesine) dönüşmektedir (Abdülmannan, 1989: 33-34).

2.5. Kaynaklardan Yararlanmanın Tabana Yayılması İçin Getirilen Uygulamalar

Kaynakların kıt oluşu kabulünden hareketle tasarrufların ve sermaye birikiminin yatırımlara dönüşme sürecinde “faiz” uygulamasını meşrû, hatta zorunlu gören Batılı iktisadî anlayışın tersine, İslâm borç ilişkisinde faizi yasaklamış (Bakara Sûresi, 2:275), bunun yerine sadaka ve zekat gibi ibadetlerle birlikte “karz-ı hasen”² müessesesinin yaygınlaştırılmasını istemiştir.

Esas olarak ribâ, kredi ilişkilerinde meydana gelir ve sermayenin belli ellerde birikimine ve temerküzüne sebep olur. Buna karşılık İslâm ekonomisi kredi ilişkileri yerine öz sermaye ve ortaklık esasına dayalı bir üretim mekanizması öngörür. Ayrıca servetin atıl bırakılmaması, infakın (harcamanın) ve zekâtın teşvik edilmesi de yine ribâ ortamının doğuşunu önleyici unsurlardır (Tabakoğlu, 2005: 154).

Hal böyle olunca bir Müslüman tasarruflarını faizli işlemler için kullanamaz. Birikimini ya bizzat kendisi işletir veya diğer birikim sahipleriyle kuracağı ortaklıklarla işletme yoluna gider. Bu zorunluluk ise kişilerdeki girişimcilik ve riske girme eğilimini artıracaktır. Birikimler âtıl kalmak bir yana, mümkün olan en kârlı alanlara aktarılacaktır.

İslâm’a göre imkân ve belli bir seviyede servet sahibi bireyler gelirlerinden vermesi gereken zekâtının yanı sıra, kurban, fitre, sadaka, hibe, karz-ı hasen gibi yollarla ihtiyaç sahiplerine yardım elini uzatacaklardır, Bu yolla toplumdaki üst gelir grubundan alt gelir grubuna, bir yaptırım ve zorlama sonucu değil, gönüllülüğe dayalı bir gelir transferi gerçekleştirmiş olacaklardır (Zaim, 1978: 234).

Hakikî bir Müslüman için “Veren el alan elden daima daha hayırlıdır” (Buhârî, Zekât 18; Müslim, Zekât 94-97, 106, 124). Çalışmak ve alınının teriyle helal yoldan rızkını kazanmak, her Müslümanın üzerine dinî bir vecibedir.

Diğer yandan bir üretim faktörü olan sermayenin zekâttan muaf oluşunu dikkate almamız gerekir. Zira bu yolla zengin ve elinde birikimi olan kişi için yeni yatırımlar için teşebbüste bulunmak adeta teşvik edilmektedir (Tabakoğlu, 2005: 135). Diğer yandan zekât mükellefiyeti, belli bir geçim seviyesinin altında bulunmakla birlikte müteşebbislik özelliği olan kişileri sermaye sahibi kılacak ve bu yolla üretim sürecine dahil etmiş olacaktır (Tabakoğlu, 2005: 154). Dolayısıyla zengin zenginliği ölçüsünde, fakir de kudreti oranında harcama yapacaktır. Ele geçen ister gelir şeklinde, ister zekât, sadaka ve borç şeklinde olsun harcanacak, el değiştirecek, piyasada hareketlilik sağlanacaktır.

2.6. Kaynakları Harekete Geçirecek Unsur: Sa’y

İslâm dini, bireysel ve sosyal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik çalışmayı, sa’yi, çaba ve gayreti teşvik etmiş, hattâ emretmiştir.

---

² Karz-ı Hasen, borcun en güzel şekilde verilmesini ifade eder. Sadece ve sadece Allah’ın rızasını elde etmek adına bir başkasının ihtiyacını karşılama niyetiyle verilen borçtur. Böyle bir niyetle verildiğinde Allah’a verilmiş bir borç olur. Allah bu şekilde verilen borcun karşılığını kat kat fazlasıyla geri vereceğini beyan buyurmuştur: “Allah’ın kat kat fazlasıyla geriye ödeyeceği bir güzel borcu ona verecek olan kimdir? Allah alır ve kat kat fazlasıyla verir ve hepiniz sonunda ona döndürüleceksiniz.” Bakara Sûresi, 2:245

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı

Fizikî çaba ve çalışmayı ifade eden “sa’y” kelimesi, tüm üretim faktörlerinin üretime geçirmesine yönelik harcanan gayreti ifade eder ve bu kavram erkek-kadın her insana sorumluluk olarak yüklenir. “Ve gerçekten insan için ancak kendi sa’yinin (emeğinin) karşılığı vardır” (Necm Sûresi, 53:39) âyeti bu anlamı içerir. “Hiç kimse kendi emeğinin kazancından daha hayırlı bir şey yememiştir” (Buhârî, Büyû’:15) hadis-i şerifinde de aynı noktayadikkat çekilmiştir. Diğer yandan “Mesâî” kavramı da Sa’y ile aynı kökten türetilmiştir.

Üretime konu olabilecek doğal kaynakların sınırlı görülmesi aslında zaman ve şartların sahip olduğu sınırlılıklardır. Bu durumda kaynakların sınırlı olduğu iddiasını bir varsayımdan ibaret kalacaktır. Örneğin, içten yanmalı motorların olmadığı, petrolün bir enerji kaynağı olarak kullanılmadığı dönemlerde, hiç kimse motorlu araç yapmayı düşünmemekteydi. Ancak yine de o dönemlerde petrol üretimi vardı ve daha farklı maksatlarla kullanılmaktaydı. Ardından içten yanmalı motorlar icad edildi ve üretimin her alanında kullanılmaya başlandı. Hatta tüketim araçlarında da yaygın olarak kullanılmaya başlandı ve petrol tüketimi giderek arttı. Bugün petrol kaynaklarının sınırlı olduğu ve tükeneceği varsayımı ileri sürülmekte. Ne var ki, gelişen teknoloji sayesinde alternatif enerji kaynakları arayışı sonucu yeni imkanlar ortaya çıkınca petrolün bitme kaygı ve endişesi de giderek yok olmaya başlamıştır. Diğer bir ifadeyle, belli bir dönemde bitmesi muhtemel görülen bir kaynak darlığı, aslında daha geniş bir hareket alanı olan yeni kaynakların bulunmasına zemin hazırlamıştır.

Eğer gerçekten kaynaklar her zaman ve dönemde yetersiz olsaydı, bugün insanlar giyecek elbise, yiyecek gıda ürünü bulamaz hale gelirlerdi. İnsan gücünden makinelere evrilen üretimin gelecekte hangi seviyeye ulaşacağı mevcut bilgi arttıkça ortaya çıkacaktır. Bugünün önemli görülen üretim araçları, belki de geleceğin dünyasında önemsiz hâle gelecektir. Dolayısıyla sınırlı olan şey kaynaklar değil, o kaynakları üretecek olan emek faktörü ve ona eşlik eden üretim araçlarıdır diyebiliriz.

Netice itibariyle tabiat, zannettiğimizden daha fazla kaynakları içinde barındırmaktadır. İnsanlığın ihtiyaç duyduğu tüm kaynaklar, aslında tabiatta kâfi miktarda mevcuttur. Asıl problem, kaynakların sınırlı oluşu değil; diğer üretim faktörlerinin ve özellikle insan emeğinin yetersizliği ve kifayetsizliği sebebiyle kaynaklardan yeterince istifade edilemiyor oluşudur. Ancak bu durum şu an ve içinde yaşadığımız zaman dilimi için söz konusu olabilir. Yarının dünyasının ne getireceği meçhuldür.

3. Sonuç

Kâinattaki her şey tek ve eşsiz olan Allah tarafından yaratılmıştır. İktisadî kaynakların mutlak anlamda Allah’a ait olduğu kabul edildiğinde, ister istemez bunların dağıtımı, paylaşımı ve kullanımına Allah’ın sınırlamalar ve kurallar getirmesi de doğal olarak kabullenilecektir. Bu durumda insanlar bu kaynakları sadece kendi haz ve çıkarlarını maksimize etmeye, en üst düzeyde gerçekleştirmeye yönelik olarak istedikleri gibi hareket edemeyeceklerdir.

Mülkün sahibi olan Allah, bu mülkünde insanoğlunu başıboş bırakmamış, tüm kaynaklardan kendi emir ve kuralları dâhilinde tasarrufta bulunacak yetki ve kapasiteyle donatmıştır. Bununla birlikte insanoğlunu imtihana tabi tutmuş, imtihan gereği içine sınırsız arzu ve

istekler yerleştirmiştir. Ancak bu sınırsız istek ve arzuların tatmini hem Allah'ın koyduğu kurallar, hem de bu âlemdeki kaynakların sınırlı oluşu sebebiyle dünya hayatında mümkün değildir.

İnsanoğlu yapmış olduğu veya yapacağı her ekonomik davranışından dolayı âhirette sorumlu olacaktır. Bu temel yaklaşım, insanın davranışlarının bu dünyayı aşan boyutunu gösterir. Müslüman, diğer tüm davranışlarında olduğu gibi, her ekonomik eyleminin âhirete yönelik boyutunu düşünmek zorundadır.

Batılı iktisadî düşünceye göre sınırsız olarak kabul edilen ihtiyaçlar, aslında sadece bedenî değil, aynı zamanda manevî ve ruhîdir. Her şeyde olduğu gibi, bütün bu ihtiyaçların var oluşunun da bir gayesi vardır. Bu gaye sadece dünya hayatının devamı ile sınırlı değildir. İhtiyaçların da âhirete ve sonsuz hayata uzanan gaye ve hikmetleri söz konusudur.

Dünyevî ve bedensel ihtiyaçlar için İslâmın koyduğu en önemli çerçeve “meşrûiyet”tir. Gayr-ı meşrû bir ihtiyaç karşılanması değil kaçınılması gerekli bir davranış olarak kabul edilir. Bu açıdan bakıldığında, ihtiyaçlar sınırsız dahi olsa, meşrûiyet dairesi içinde sınırlandırılmış olmaktadır.

Meşrûiyet sınırı, sadece haramlar için geçerli değildir. Helâl olan ihtiyaçların karşılanmasında da israf, gösteriş veya bunun tersi olan cimrilik yasakları gibi sınırlamalar da söz konusudur. Helâl yoldan ihtiyaçlarını karşılayan bireyler, sadece kendi ihtiyaçlarını değil, en yakınından en uzağına kadar çevresini de düşünmeye, gerektiğinde paylaşmaya teşvik edilmiştir. Bu yolla İslâm, bireysel ihtiyaçlarla toplumsal ihtiyaçlar arasında bir denge kurmayı hedeflemektedir.

İnsan ihtiyaçlarını sınırsız, buna karşılık kaynakları sınırlı ve kıt kabul eden Batılı iktisat anlayışına karşılık, İslâm iktisadının temelinde her şeyde “en kısa, en kolay ve en yararlı” şeklin bulunduğu kabul edilir. Bu kabulün temelinde dünyayı ve tüm kâinatı yaratan Allah'ın Hakîm olması, yani her şeyi yerli yerinde ve hikmetli bir şekilde yaratmış olması inancı vardır. Hakîm olan Allah ise tüm kâinatta asla israfa ve gayesizliğe yer vermediği gibi insanlardan da hikmetli bir şekilde davranmalarını, kaynakları bu şekilde kullanmalarını ister.

Batılı iktisatçıların kaynakların sınırlılığına dair görüşe benzer bir yaklaşım İslâm'da da vardır. Ancak bu yaklaşımın temelinde her yönüyle sonsuz ve sınırsız özelliklere sahip olan âhîret âlemine kıyasla dünyamızın ve içinde bulunduğumuz fizik âlemin sınırlı oluşu vardır. Bu sınırlılık insandaki ihtiyaçlardan ziyade, sonsuz olan hevâ ve arzularının karşılanması noktasında geçerlidir. Üstelik bu sınırlılık sadece dünyanın üzerinde barındırdığı kaynaklar açısından değil, bizzat ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan insanın kendisi açısından da söz konusudur. İhtiyaçlarını karşılama çabasında olan insanın zamanı, kabiliyetleri, fizikî güç ve kapasitesi, sağlığı vb. diğer tüm imkânları da sınırlıdır. Dünya ve içindeki tüm nimetleri bir imtihan vesilesi olarak gören İslâm, insanın önüne koyduğu ebedî âhîret ödülünü kazanabilmesi için sahip olduğu, tasarrufu altında bulundurduğu tüm kaynakları belli ölçü ve sınır dahilinde kullanılmasını ister. Birey, kendi hür iradesiyle bu kurallara uyar ve alternatif maliyeti sonsuz mükâfat olan tercihlerde bulunur. İhtiyaçlarını helâl ve haramlar çerçevesinde karşılama yoluna gider.

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı

İslâm’a göre, içinde yaşadığımız dünya ve hattâ tüm uzayın kaynakları sınırlı olmakla birlikte, geçmişten geleceğe tüm dönemlerde ve devirlerde yaşayan insanların ve tüm insanlığın ihtiyaçlarını karşılayacak bir potansiyel ve kapasiteye sahiptir. İnsanlara düşen görev artan ihtiyaçlarını karşılayacak yeni kaynak ve imkânları, yeni üretim teknik ve yöntemlerini keşfederek bulmak ve bu kaynakları zenginleştirip genişletmektir. Bunu yaptığı takdirde insanlar ortaya çıkan ihtiyaçlarını karşılayacak yeni kaynak ve imkânlarla kavuşacaktır. Bu açıdan bakıldığında kâinata “Nedret” yani “Kıtlık” değil “Vefret” yani “Bolluk” kanunu işlemektedir.

Bu bolluk kanunu içinde mülkün asıl sahibi olan Allah, kullarını tek tek imtihan ettiği gibi, milletleri ve toplumları da bazısını bolluk bazısını darlık vererek imtihan eder. Bireyler ve toplumlara düşen görev ise ellerindeki kaynakları israf, gösteriş ve cimrilikten uzak bir şekilde kullanmak, infak etmek, gerektiğinde paylaşmaktır. Tasarrufların yatırıma dönüştürülmesi sürecinde bireyler fâiz, ihtikâr, karaborsacılık gibi büyük günahlardan sakınacaktır. Zengin ve varlıklı bireyler zekât yükümlülüğüyle, sadaka verme yoluyla veya karz-ı hasen uygulamasıyla paraya ve sermayeye ihtiyaç duyanlara yardım elini uzatacaktır. Alan el değil veren el olabilmek için hayırlı olan iş ve meslekleri edinip üretmeye, kazanmaya ve yine hayır yolda harcamaya çalışacaktır. Kazançlar belli ellerde toplanmayacak, servet belli eller arasında dönüp durmayacak, toplumun her kesimi adaletli bölüşümden payını alacaktır. Aldığı payın azlığı veya çokluğuna bakmaksızın yine Allah’ın rızâ ve hoşnutluğunu hedefleyen birey, Allah’ın verdiği nimet ve imkânlar için şükretmeyi bilecektir. Sa’y ve gayretle elde ettiği gelirini kanaat çerçevesinde harcayacak, israf etmeyecek, kendinden daha düşük düzeydeki insanları düşünecek, onlara yardım eli uzatmaya çalışacaktır. Bu sağlandığı takdirde insanlar hem dünya hem âhiret saadetine ulaşabileceklerdir.

Kaynakça

Abdülmannan, Muhammed, *İslam Ekonomi Topluluğunun Kuruluşu: Ekonomik Analizin İslami Boyutları*, İstanbul: Fikir Yayınları, 1989.

Acar, Mustafa, *İnsan, Ahlâk Ve İktisat / Prof. Dr. Sabahattin Zaim Hocanın Hatırasına*, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2018, ss. 334-354.

Alkin, Erdoğan, *İktisat*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1972.

Atay, Hüseyin, “Kuran ve Hadiste Aile Planlaması”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 18, sayı 1, 1970, ss. 1-22.

Baban, Şükrü, *İktisat Dersleri*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1942.

Bahari, Zakaria bin; Wahbalbari, Amir “İslam İktisadı Yaklaşımlarına Yeni Bir Bakış: Kıtlık Kavramını Yeniden Düşünmek”, *İslâm İktisadını Yeniden Düşünmek*, İstanbul: İGİAD Yayınları, 2014, ss. 263-278.

Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, (1992), *Sahîhu'l-Buhâri*, Çağrı Yayınları: İstanbul.

Câvid, Mehmed, *İlm-i İktisât*, Dersaadet, 1326.

Chapra, M. Umar; Ayengin, Tevhit, “İslam Ekonomi Bilimine İhtiyaç Var Mı?”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt 3, 2003, ss. 169-191.

Demirci, Rasih; Arıkan, Rauf; Erdo, İ. Burhan, *Genel Ekonomi (Mikro- Makro)*, Ankara: Gazi Üniversitesi, 1992.

Demirezen, İsmail, *Tüketim Toplumlarında Ahlâk Tasavvuru ve İslam / Prof. Dr. Sabahattin Zaim Hocanın Hatırasına*, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2018, Sss. 213-223.

Efe, Ahmet, “İslam Ekonomisi Perspektifiyle Bir Büyüme Modeli Çerçevesinde Üretim ve Sosyal Refah Fonksiyonu”, *İstanbul İktisat Dergisi*, cilt 67, sayı 2, 2017, ss. 31-58.

Ersoy, Arif, “İslam İktisadı Ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitrî İktisat ve İktisadi Yapısı”, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, cilt 1, 2015, ss. 37-64.

Gencer, Bedri, “Aşkınıktan Yüceliğe Tüketim”, *Tüketim ve Değerler*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010, ss. 27-46.

Gül, Ali Rıza, “İslam İktisat Düşüncesinin Kur’ân’daki Temelleri”, *Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslam’daki Algılanışı*, Ankara: Konrad-Adenauer-Stiftung Yayını, 2010, Sss. 35-89.

İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed B. Mükerrim, *Lisânü’l-Arab*, cilt 10, Beyrut, T.Y.

İbnu’l-Mukaffa’, Ebu Muhammed Abdullah, *El-Edebü’l-Kebîr Ve’l-Edebü’s-Sağîr*, Beyrut: Dâru’l-Cîl, T.Y.

Karadâğî, Ali Muhyiddin, *İslam İktisadına Giriş / Modern Ekonomiyle Mukayeseli Olarak Temellendirilmiş Bir Çalışma* (Terc. Abdullah Kahraman), İstanbul: İktisat Yayınları, 2018.

Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.

Kılıçbay, Ahmet, *İktisadın Prensipleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1974.

Kızılkaya, Necmettin, “İslam İktisadı Çalışmalarında Yöntem Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *İslam İktisadını Yeniden Düşünmek*, İstanbul: İGİAD Yayınları, 2014, ss. 13-24.

Komisyon, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, cilt 2, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995.

Madi, İpek, *Ortadoğu Dinleri Açısından Homo Economicus’un Analizi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Râğıb El-İsfehânî, Ebu’l-Kasım Hüseyin B. Muhammed, *El-Müfredât Fî Garibi’l-Kur’ân*, Beyrut, 1998.

Sili, Ayşegül; Çürük, Suna A., “Bir İdeal Toplum Bileşeni Olarak İslam’ın Temel Ekonomik İlkeleri,” *Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Analiz Dergisi*, Maltepe Üniversitesi Yayınları, cilt 2, 2013, ss. 107-123.

İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki* (1307'den Aynı Basım), İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004.

Tabakoğlu, Ahmet, *İslâm ve Ekonomik Hayat*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.

Tabakoğlu, Ahmet, *İslâm İktisadı – Toplu Makaleler II*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005.

Tabakoğlu, Ahmet, “İslâm İktisadı Ve Modern Kapitalizm”, *Sosyal Piyasa Ekonomisi Ve İslam'daki Algılanışı*, Ankara: Konrad-Adenauer-Stiftung Yayını, 2010, ss. 91-133.

Tabakoğlu, Ahmet, *İslâm İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları. 2013.

Tomanbay, Mehmet, *İktisat Bilimi Ve Son Ekonomik Kriz, Ekonomik Yaklaşım*, cilt 12, sayı 41, 2001, ss. 39-50.

Üstünel, Besim, *Ekonominin Temelleri*, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2003.

Üşür, İşaya, "Toplumsal Bilim Olarak İktisat", *İktisadın İlkeleri*, Ankara: Alkım Yayınları, 1996.

Yaran, Rahmi, *İslâm Fıkhdında İhtiyaç Kavramı ve Kurumsallaşması*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, cilt 2, İstanbul: Azim Dağıtım, 2013.

Zaim, Sabahaddin, “İktisadî Faaliyetlerde İslâmî Davranış Tarzı”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt 7, sayı 1-2, 1978, ss. 227-241.

Zaim, Sabahaddin, “İslâm Açısından İktisadî ve Sosyal Faaliyetlerle İlgili Normatif Kaideler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 44, sayı 1-4, 1986, ss. 17-37.

Zaman, Asad, *Islamic Economics: A Survey Of The Literature*, University Of Birmingham, 2008.